

DIREKTYVAI KAIP ILOKUCINIŲ AKTŲ RŪŠIS

Eglė Gudavičienė

Vilniaus universitetas

Pagrindinis lingvistinės pragmatikos tyrimo objektas yra pasakymai, nes jai rūpi visa, kas susiję su kalbos vartosena – realiu kalbėjimu ir jo poveikiu. Tokį kalbėjimą ir jo poveikį atspindi ilokuciniai aktai¹, kuriais realizuojama ilokucinė galia. Kalbinė veikla, atliekama šio tipo pasakymais, įmanoma tik vartojant tiesioginius ilokucinius aktus (*Raginu balsuoti prieš tokią pataisą*), nes netiesioginiais pranešama apie praeityje įvykusį kalbėjimo aktą (*Jis paprašė atidaryti duris*). Tiesioginis ilokucinis aktas yra sudėtingas trimatis kalbos vienetas. Jį sudaro: lokucija – ištariamoms kalbinės raiškos priemonės², ilokucija – išreiškiama ilokucinė galia, daranti lokuciją veiksmu, ir perlokucija – veiksmo poveikis, arba kas pasiekama tuo, kas pasakyta (Austin, 1986, p. 84–89).

Vartodamas ilokucinius aktus adresantas siekia įvairių tikslų, pvz.: paguosti adresatą, užjausti jį, paprašyti pagalbos, paskelbti ką nors. Šiame straipsnyje aptariami direktyvai yra tokie ilokuciniai aktai, kuriais atliekama kryptinga kalbinė veikla – adresantas turi motyvą (dėl ko jis nori paveikti kitą asmenį) ir numatomą rezultatą (ką adresatas turi padaryti). Taigi adresantas duoda stimulą daryti X, o adresatas turi reaguoti – daryti arba nedaryti X. Jei adresatas nuspręstų nedaryti to, kas jam sakoma, adresanto ištartas pasakymas patirtų nesėkmę ir būtų laikomas neišsipildžiusiu.

Direktyvams būdinga poveikio intencija. Jais realizuojama tokia ilokucinė galia, kuria išreiškiamas konkretus ilokucinis tikslas – noras, kad adresantas padarytų X. Su intencija susijusi ir nuoširdumo sąlyga: adresantas turi tikėti tuo, ką sako, kokio veiksmo laukia iš adresato, ir kad realu atlikti tai, ko jis nori (Gordon, Lakoff, 1986, p. 284). Formuluo-damas pasakymą adresantas turi atsižvelgti ir į savo bei adresato atliekamus vaidmenis, kad siekdamas konkrečių komunikacijos tikslų pasirinktų juos atspindintį vienokį ar kitokį pasakymo modelį. Svarbiausia sąlyga – kad adresatas juos atpažintų ir suprastų, ko

¹ J. Searle'as šnekos aktams pavadinti įvedė ilokucinio akto terminą. J. Austinas šnekos aktus vadino performatyvais ir tapatino juos su performatyviais veiksmažodžiais (*melsti, prašyti* ir kt.), kuriuos taip pat kartais vadindavo performatyvais. Tačiau J. Searle'as įrodė, kad tai nėra tas pats, nes atlikdami, pvz., įžeidimo, komandavimo, ilokucinius aktus nevartojame ilokucinių veiksmažodžių *įžeisti, komanduoti*. Ilokucinių aktų yra daugiau nei performatyvių veiksmažodžių, eksplikuojančių pasakymo ilokucinę galią.

² Nuo pasakomų, garsu ištariamų ilokucinių aktų užrašytieji skiriasi tuo, kad adresantai juos formuluoja raštu ir perduoda adresatui. Kartais užtrunka šiek tiek laiko, kol adresanto išreikšta valia pasiekia adresatą, todėl tokie ilokuciniai aktai kalbine veikla tampa tik perskaityti adresato.

iš jo norima (Newen, Savigny, 1999, p. 163). Taigi sėkmingas ilokucinis aktas galimas tik tuomet, jei vartojamos raiškos priemonės yra konvencionalios.

Visus ilokucinius aktus galima išreikšti pačiais mažiausiais semantiniiais vienetais – semantiniiais primityvais, kurių junginiai sudaro tam tikras universalias kombinacijas (Wierzbicka, 1996, p. 25). Pavyzdžiui, pasakymas *Uždaryk duris!* reiškia: „Aš noriu, kad tu darytum X (uždarytum duris)“. Pagal tam tikras semantines taisykles jį galima skaidyti:

- 1) intencija: aš noriu, kad tu darytum X;
- 2) socialinis požymis: aš esu tikras, kad tu darysi X;
- 3) nuoširdumo sąlyga: aš manau, kad tu gali daryti X;
- 4) lokucija: aš sakau: aš noriu, kad tu darytum X;
- 5) lokucija: aš sakau tai taip, kad tu darytum X;
- 6) perlokucija: aš darau tai tam, kad tu darytum X.

Iš tokių semantinių taisyklių, kurias dar galima vadinti struktūriniais ilokucinių aktų komponentais, metakalbos pagrindu galima sudaryti universalias semantines formules. Jos išreiškia sudėtingą ilokucinių aktų struktūrą, o dėmenų visuma formuoja pasakymo prasmę.

SOCIALINIS KONTEKSTAS

Atliekant ilokucinį aktą svarbus ne tik turinys, kas juo pasakoma, bet ir socialinis kontekstas. Nuo jo priklauso pasakymo formuluotė, direktyvo parinkimas konkrečiai situacijai. Mat konteksto elementų visuma (vieta, laikas, socialiniai ir psichologiniai veiksniai) kuria galimą adresanto elgsenos strategiją siekiant kalbinės veiklos tikslų. Žinoma, raiška priklauso ir nuo kalbos išgalių, bet kalbinių priemonių parinkimas ir jungimas didžia dalimi priklauso nuo konteksto. Pavyzdžiui, ilokucinį aktą *Eik* galima įvairiai interpretuoti: tai gali būti ir įsakymas *Aš įsakau tau eiti*, ir liepimas *Aš liepiu tau eiti*, ir prašymas *Aš prašau tave eiti*, ir t. t. Kai vartojama daugiareikšmė veiksmažodžio liepiamoji nuosaka, ilokuciniai aktai yra labai neapibrėžti. Todėl jie nagrinėjami ir turi būti tik atsižvelgiant į kontekstą, kitaip neįmanoma nuspėti, ar kalbėtojas įsako, ar liepia, ar prašo, nes izoliuotiems pasakymams būdingas daugiaprasmiškumas.

1. Kalbėjimas visada vyksta sąveikaujant bent dviem situacijos dalyviams. Kartais bet kuris iš jų gali būti kuopa, tam tikra grupė žmonių, vieningai sutariančių dėl kokio nors klausimo ir sudarančių tarsi vieną bendrą dalyvį (adresantą ar adresatą). Šiam dalyvių tipui priklausytų ir institucijos, dar vadinamos socialinėmis žmonių grupėmis, kurių nariai derina savo nuomones, interesus, priima sprendimus. Šie suvokiami kaip taisyklės, kurių turi laikytis tam tikrų grupių individai, nes institucijos paskirtis – apibrėžti taisykles, kurios išorinėmis formaliomis sankcijomis nustato tam tikros žmonių grupės elgesį (Elster, 2000, p. 135).

Ir adresantas, ir adresatas visada atlieka kokį nors socialinį vaidmenį, kuriais reiškiamas tam tikra teisių ir prievolių visuma. Vienus vaidmenis lemia visuomeninė, t. y. socialinė, stratifikacija, kitus – konkreti bendravimo aplinka, t. y. situacinė stratifikacija. Pagal tai vaidmenys skiriami į tris tipus (Karaliūnas, 1997, p. 105–106): statusinius – paveldimus (*lytis, rasė, tautybė*) arba įgyjamus laikui bėgant, nepaisant asmens valios pastangų (*amžius, šeimos narys*), pozicinius, kurie paprastai susiję su

profesijomis (*mokytojas, verslininkas, inžinierius*), ir situacinius, kurie priklauso nuo apibrėžtos tam tikros visuotinai priimtos tvarkos ir dažniausiai lemiami išorinių aplinkybių (*pirkėjas, keleivis, svečias, žiūrovas*).

Kaip ir visa visuomenės struktūra, socialiniai vaidmenys sudaro tam tikrą hierarchiją, kuri nurodo nelygų turto, galios ar prestižo pasiskirstymą visuomenėje (Dumbliauskas, 1999, p. 26). Socialinis statusas (*žemas, aukštas, lygus*) atskleidžia socialinių grupių ar individų skirtumus, kurie gali būti susiję su žmogaus amžiumi, lytimi, padėtimi šeimoje, darbe ir pan. Pagal tai komunikacijos dalyviai vienas kitą gali veikti trejopai:

- 1) viršesnis → žemesnis;
- 2) lygiateisis → lygiateisis;
- 3) žemesnis → viršesnis.

Antrasis atvejis direktyvams ne itin būdingas, nes jais paprastai sukuriami tokia situacija, kurioje vienas dalyvis bent šiek tiek yra žemesnis už kitą. Viršesnę socialinę padėtį užimantys adresantai turi didžiausią galimybę pasirinkti ilokucinį aktą: agresyvųjį, kurį adresatui privalo atlikti, arba kuklųjį, kurio adresatas neprivalo atlikti (Searle, 1986, p. 182). Tais atvejais, kai viršesnis vietoj agresyviojo akto renkasi kuklųjį (pvz., ne išsako, bet prašo), vyksta socialinių vaidmenų neutralizacija, niveliuojanti komunikacijos dalyvių statusinę nelygybę. Kitaip tariant, tai adresanto, turinčio „aukštesnį“ socialinį statusą, pasirinkimas konkrečioje situacijoje nepaisyti savo socialinio vaidmens. Dažniausiai vartojami kuklieji direktyvai: *siūlyti, kvieisti, prašyti* ir kai kurie kiti.

*REŽISIERIUS (Aktoriui). Šiam procesui jūs turite visą rytą. Dabar prašau dirbti.
[...] Būkite toks malonus, labai prašau.* (V. R.)

Hierarchiškai šių dalyvių socialiniai vaidmenys pagal statusą pasiskirstytų taip: režisierius – viršesnis, o aktorius – žemesnis. Būdamas darbe ir atlikdamas režisieriaus pareigas adresantas gali rinktis, kokį direktyvą jam vartoti. Šiuo atveju jis renkasi kuklųjį – prašymo direktyvą. Toks malonus bendravimas neužgauna žmogaus išdidumo ir leidžia jaustis reikšmingam, todėl aukštesnę socialinę padėtį užimantys adresantai prašydami gali tikėtis geresnės adresatų reakcijos, didesnio jų geranoriškumo, aktyvumo.

Vaidmenų skirstymas nėra vien tik visuomenės hierarchijos konstatavimas. Vaidmenys atlieka dar vieną labai svarbią funkciją – jie įpareigoja, t. y. iš adresato, atliekančio kokį nors socialinį vaidmenį, adresantas tikisi adekvačios elgsenos. Konkrečioje socialinėje situacijoje formuojamas individo elgesys – vienas situacijos dalyvis laukia ir tikisi atitinkamo elgesio iš kito atsižvelgdamas į jo atliekamą vaidmenį.

TETA. Aš siūlau jums pirkti šią žemę, ant kurios stovi jūsų gimnazija. (V. R.)

Teta, siūlydama pirkti žemę, tikisi, kad adresatas pateisins jos lūkesčius. Jei nesitiktų, toks direktyvas pagal šnekos aktų teoriją būtų nenuoširdus, o nenuoširdumas – viena iš būtinų ilokucinių aktų sėkmės sąlygų. Atsižvelgdamas į tai, kokio pobūdžio situacija susidariusi (prašymas, liepimas ar pan.), adresatas privalo (jei tai įeina į jo pareigas) arba gali (jei tai priklauso nuo jo norų, situacijos) patenkinti aplinkinių lūkesčius.

[Adresantas rašo prašymą Civilinės metrikacijos skyriaus vedėjai:]

Prašau išduoti mano motinos Lašaitės Onos, gimusios 1909 m. liepos 24 d. Panevėžio raj. Krekenavos kaime, kartotinį gimimo liudijimą. (D.)

Adresantas tikisi, kad jam bus išduotas gimimo liudijimas. Adresato viena iš pareigų – išduoti liudijimus, nuorašus ir t. t. Vadinasi, adresatas privalo patenkinti adresanto lūkestį, nes tai įeina į oficialias jo pareigas. Tuo atveju, jei prašymas nebūtų patenkintas dėl neaiškių priežasčių, adresantas galėtų skųstis, kreiptis į teismą. Atlikdami konkretų socialinį vaidmenį individai kartu yra ir įpareigojami paisyti tam tikrų reikalavimų, laikytis tam tikrų normų. Vienos jų gali būti reglamentuotos, kitos nebūtinai. Socialinės normos reguliuoja žmonių tarpusavio santykius, kad būtų užtikrintas socialinės sistemos stabilumas, pastovumas, o normų diktuojamą elgesį palaiko santykių grėsmė, dėl kurios racionalu paklusti normoms (Elster, 2000, p. 109).

2. Atliekant direktyvus veikiama adresato elgsena, jis išprovokuojamas reaguoti į kalbinę veiklą – taip pat atlikti kokį nors veiksmą. Tačiau visus direktyvus skiria poveikio stiprumo laipsnis, t. y. ilokucinės galios stiprumas, pavyzdžiui, ar prašymas tikrai bus įvykdytas (nepalieikant adresatui jokios pasirinkimo galimybės), galbūt bus įvykdytas (leidžiant adresatui apsispręsti) ir pan. Žinant, kokio laipsnio valdžią ir galią turi adresantas, dažnai tai galima numatyti. Pagal J. Searle'o klasifikaciją direktyvus galima skirstyti taip:

1) baudimas, draudimas, informavimas, instruktavimas, įpareigojimas, įsakymas, įspėjimas, liepimas, neleidimas, nurodymas, reikalavimas, skyrimas, šaukimas yra agresyvieji direktyvai, nes adresantas primygtinai nori, kad būtų įvykdyta tai, kas pasakyta;

2) įgaliojimas, kvietimas, leidimas, maldavimas, meldimas, patarimas, perspėjimas, prašymas, raginimas, rekomendavimas, siūlymas, skatinimas yra kuklieji direktyvai, nes adresatas gali rinktis, vykdyti adresanto valią ar nevykdyti.

Aukštesnę socialinę padėtį užimantys asmenys turi didesnę pasirinkimo galimybę. Jie gali liepti, įsakyti, reikalauti, prašyti, drausti, siūlyti ir pan. – laisvai vartoti ir agresyviuosius, ir kukliuosius aktus, išskyrus maldauti, nes maldavimo ilokucinis aktas susijęs su nusižeminimu. Žemesnio socialinio statuso asmenys, bendraudami su viršesniais už save, gali vartoti tik kukliuosius aktus.

3. Ilokucinio akto sėkmė taip pat priklauso ir nuo elgesio etiketo, ypač kalbėjimo reglamentacijos. Laikydami etiketo komunikacijos dalyviai bendraudami parodo, kiek jie pripažįsta vienas kito vertę, kiek linkę vienas su kitu skaitytis. Kalbos etiketo taisyklių išmanymas priklauso nuo komunikacinės adresanto kompetencijos ir tai sudaro galimybę efektyviai ir sėkmingai vartoti kalbą bendraujant, siekiant norimo tikslo. Leksinės, gramatinės bei prozodinės priemonės pasirenkamos atsižvelgiant ne tik į socialinius vaidmenis, situacijos dalyvių charakterius, nuotaikas ir t. t., bet ir į moralines normas, kurias sankcionuoja visuomenė konkrečiais jos gyvavimo tarpsniais (Anaškina, 1987, p. 134–135).

Kalbos etiketo tikslas – išlaikyti darnius ir ramius socialinius santykius, ypač kai prireikia perduoti asmenį galinčią menkinti žinią, informaciją (Cutting, 2003, p. 45). Mandagumas gali būti neigiamas – kai nesistengiama maksimaliai sušvelninti adresatą menkinančio pasakymo turinio efekto, pvz.: *Klausyk, gal padėsi man?*, ir teigiamas – pabrėžia adresato teigiamą statusą, pvz.: *Gal galėtumėte man padėti?* Pagal tai skiriami du adresanto elgesio tipai: šurkštusis ir malonusis. Pirmuoju atveju adresatas

verčiamas jaustis nepatogiai, adresantas rodo nesiskaitymą su juo ir dažniausiai sukelia konfliktą arba atvirksčiai – yra konflikto rezultatas. Kur kas pagarbesnis, ir dažnai sėkmingesnis, būdas paveikti adresatą yra malonus elgesys, kurio pagrindas – elgesio normas atspindinčios etiketo taisyklės, ypač svarbios reguliuojant kalbinę veiklą.

Kai vienas asmuo perduoda kitam kokias nors žinias, jis ištraukia į bendravimo procesą, o sakydamas mandagumo formules dar rodo ir pagarbą adresatui. Mandagumas gali mažinti socialinį atstumą tarp ilokucinio akto dalyvių arba didinti. Tai aiškiai matyti iš direktyvuose vartojamų kreipinių, kuriais kartu išreiškiamas adresanto požiūris į adresatą ir santykį su juo, pvz.: vardas be pavardės (*Justinai, Gabija*) ar su (*Ona Šireikiene, Linai Šalkauskai*), priesaginės vardų formos (*Jonuli, Rūtele*), giminystės terminai (*tėveli, anūkėli, mamyte*), pareigos (*prezidente, profesoriau*), pažyminiai (*mielas, gerbiamas pone*). Vieni jų rodo, kad asmenys, į kuriuos adresantas kreipiasi, yra jam artimi ir brangūs, kiti – kad situacijos dalyvius sieja dalykiniai, oficialūs ryšiai.

KALBINĖ RAIŠKA

Visų direktyvų paskirtis – paveikti adresatą taip, kad šis ką nors padarytų. Savo norus ir valią adresantas reiškia specifinėmis kalbos priemonėmis – kartais tiesiogiai, o kartais ne, tačiau visiems direktyvams be išimties būdinga apeliacinė funkcija. Dažniausiai direktyvai reiškiami liepiamaisiais sakiniais ir tada jie nesunkiai atpažįstami. Bet pasitaiko ir keblesnių atvejų, kai sakinyje formaliai yra klausiamasis arba konstatuojamasis, o iš tiesų juo stengiamasi paveikti adresatą.

1. Direktyvų raiška gali būti dvejopa: eksplicitinė ir implicitinė. Eksplicitiniams ilokuciniams aktams priklauso tokie pasakymai, kurių ilokucinę galią eksplikuoja performatyvių veiksmažodžių I asmens forma, pavyzdžiui: *ispėju, prašau, rekomenduoju* ir t. t. Šie veiksmažodžiai atspindinti tiesioginę pasakymo prasmę. Vartojant implicitinius ilokucinius aktus yra tam tikras skirtumas tarp formalios raiškos ir viso akto prasmės (Grice, 1975, p. 42). Pavyzdžiui, ilokucinio akto *Tai gal galėtum pradėti pasakoti?* semantinis turinys gali neatitikti raiškos turinio. Pagal P. Grice'o implikatūros teoriją, nuo raiškos šis turinys skiriasi tada, kai aiškiai matyti, kad kalbantysis turi omeny ne tai, ką neutraliame kontekste tas sakinyje reiškia. Įprastiniame kontekste minėtas pasakymas būtų suvokiamas kaip tiesioginis klausimas: adresantas teiraujasi adresato, ar šis negali pradėti pasakoti. Tačiau raiškos turinys, atsižvelgiant į visą situaciją, gali būti ir kitoks – šiuo klausimu išreiškiamas pasiūlymas ar raginimas.

2. Tiriant direktyvų raišką galima nustatyti tik pačias bendriausias sintaksines, morfologines ir leksines priemones, nes kiekvieno ilokucinio akto formali struktūra labai įvairi – adresantas turi teisę rinktis, kokią raišką vartoti, kad būtų pasiektas norimas rezultatas.

Dažniausiai direktyvai vartojami tokio tipo sakiniuose:

1. Performatyvaus veiksmažodžio ties. n. es. I. vns. / dgs. I asm. +

a) bendratis (+ vardažodis / žodžių junginys):

Prašau nerėkauti! (J. G.)

Patariame muziejuje atkreipti dėmesį į keramikos radinius. (L.)

b) liep. n. (+ šalutinis sakinyje / žodžių junginys):

Maldauju, padėkite, kaip negalvoti apie praeitį? (Int.)

Pastaroji konstrukcija būdingesnė kukliesiems ilokuciniams aktams³. Taip esti todėl, kad liepiamoji nuosaka yra intensyvesnio imperatyvinio laipsnio nei bendratis.

2. Vksm. liep. n. vns. / dgs. II a. + vardažodis / žodžių junginys:

Uždarykite duris. (V.)

Implicitiniai ilokuciniai aktai, pavartoti be performatyvaus veiksmožodžio, gali būti priskiriami vienam ar kitam pogrupiui tik atsižvelgiant į situaciją, intonaciją, o tekste dažnai atskiriami iš tiesioginės kalbos įvedamųjų žodžių: *įsakė, prašė, išpėjo* ir pan. Iš visų direktyvų labai išsiskiria komandavimo ilokuciniai aktai, kurie pagal sintaksinę sandarą yra eliptiniai sakiniai, funkcionuojantys be išreikšto veiksmožodžio, kurį implicitiškai galima suvokti iš situacijos (Balkevičius, 1998, p. 48). Jų pagrindą sudaro žodžiai, reiškiantys reikalaujamo veiksmo, kuris aiškus iš konteksto, objektą bei aplinkybes, pvz.: *Ugnis!, Ramiai!* Ištariant juos labai svarbi intonacija, nes be atitinkamos intonacijos tokie direktyvai nereikš nei apeliavimo, nei komandos.

3. Atkreiptinas dėmesys, kad direktyvų raiškai papildomų niuansų suteikia ir turi įtakos pasakymo ilokucinei galiai aktualios performatyvų formos.

A. Tiesioginių direktyvų performatyvų forma – tiesioginės nuosakos esamojo laiko vienaskaitos arba daugiskaitos I asmuo:

*BIVAINIS. Aš siūlau išgerti, nes blaivas čia gali
iš proto išsikraustyti.* (K. S.)
Tik patariame ilgai neužtrukti. (M. K.)

B. Tariamasis nuosakos I asmens vienaskaitos, rečiau daugiskaitos forma (*prašyčiau, siūlyčiau, patarčiau, rekomenduočiau*):

*A. Jankus: Kad greičiau baigtume,
siūlyčiau atsisakyti pietų pertraukos.* (D.)

Veiksmožodžių tariamoji nuosaka išreiškia galimą, nerealų, sąlygišką arba pageidaujamą veiksma, todėl ši forma vartojama norint išreikšti švelnesnį ir mandagesnį prašymą, siūlymą, rekomendavimą, patarimą ir pan.

C. Kur kas rečiau vartojamos tiesioginės nuosakos būsimąjo laiko vienaskaitos ar daugiskaitos I asmens formos, pvz.: *paprašysiu, patarsiu*:

– *Profilaktika. Paprašysiu į laukiamąjį.* (V. R.)

Paprastai veiksmožodžių būsimąjo laiko forma žymi vėlesnį už kalbamąjį momentą, numatomą veiksma, tačiau kartais dar gali reikšti ir tariamą veiksma ar paliepiamą.

³ Išskyrus prašymo ilokucinius aktus, nes tokio tipo sakiniai, pvz.: *Paduok, prašau, laikraštį (= Prašau paduoti laikraštį. Prašom paduoti laikraštį. Gal galėtum paduoti laikraštį?)*, laikomi lietuvių kalbos klaidomis.

Šiuo atveju būsimuoju laiku reiškiamas tam tikras skatinimas, nurodoma ne į ateitį, o priešingai, į dabartį – prašoma išeiti į laukiamąjį „čia ir dabar“.

D. Dar viena būdinga ir dažnai pasitaikanti performatyvų forma – tai neveikiamosios rūšies bevardės giminės dalyviai: įsakoma, reikalaujama ir t. t.:

Įsidėmėti prašoma visus, kad jūros kelias bus atviras tik vaikams, moterims ir sunkiai sužeistiems. (M. K.)

Plg.:

Prašau įsidėmėti, kad jūros kelias bus atviras tik vaikams, moterims ir sunkiai sužeistiems.

Ir vienu, ir kitu sakiniu išreiškiamas tas pats turinys, ta pati informacija, tačiau kitokie objektą ir subjektą reiškiančių žodžių sintaksiniai ryšiai. Neveikiamosios rūšies forma išstumia veikėją iš veiksmo pozicijos, todėl performatyvaus veiksmožodžio forma suteikia kalbai apibendrintą ir nuasmenintą pobūdį, į svarbiausią vietą iškelia aprašomą dalyką.

E. Priesaginiai daiktavardžių vediniai, padaryti iš performatyvių veiksmožodžių: *prašymas, įspėjimas, rekomendacija, įgaliojimas, nurodymas* ir kai kurie kiti, vartojami veiksmo reikšme. Jais reiškiami direktyvai, atitinkantys specifines performatyvių veiksmožodžių formas, vartojamas tik oficialiuose raštuose:

PRAŠYMAS

Prašau nuo š. m. gegužės 4 d. iki 18 d. išleisti mane kasmetinių atostogų. (D.)

Esminis skirtumas nuo visų kitų anksčiau aptartų performatyvų formų yra tas, kad šie priesaginiai vediniai raštuose vartojami tik kaip antraštės, kurios tarsi apibūdina, apibrėžia patį ilokucinį aktą, pvz., užrašas dokumento viršuje *Prašymas* reiškia, kad adresantas kažko prašys iš adresato, jei užrašyta *Įspėjimas*, vadinasi, dėl ko nors įspėjama ir pan. Po antrašte toliau pateikiama aktuali informacija – konkretizuojama, kas ko ir kodėl prašo, įspėja, įsako, rekomenduoja ir t. t.

Šalia kai kurių performatyvų dar dažnai vartojami būdo prieveiksmai, kuriais reiškiamas veiksmo kokybinis požymis. Tipiškiausia – nelyginamojo laipsnio forma. Prieveiksmai jungiasi ne prie visų performatyvų, pavyzdžiui, prašyti galima: *labai, gražiai, draugiškai, nuoširdžiai, maloniai*; patarti – *geruoju, nuoširdžiai*; drausti – *griežtai* ir kt. Visi šie prieveiksmai sustiprina ilokucinio akto galią, dažnai išreikšdami adresanto nuoširdumą.

NEKALBINĖ RAIŠKA

Pagrindinė komunikacijos priemonė yra kalba, ji sudaro ir ilokucinio akto kaip veiksmo pagrindą. Tačiau dažnai pasakymai papildomi kūno, ypač rankų, judesiais, mimika – nekalbinėmis priemonėmis, pasiekiančiomis adresatą per regėjimą, lytėjimą ar klausą. Visi aktai, išreikšti nežodinėmis priemonėmis, turi būti konvencionalūs, pavyzdžiui, žinome, kad maldauti galima atsiklaupus, sudėjus priešais rankas, raudant ir pan., todėl pamačius asmenį tokia poza iškart galima pamanyti, kad atliekamas maldavimo ilokucinis aktas.

Nežodine kalba gali būti reiškiami įvairūs direktyvai: *perspėjimai kilstelėjo pirštą* (perspėjimas), *jaunuolis mostelėjo ranka* (kvietimas užėti į vidų), *pagrūmojo pirštu* (grasinimas) ir pan. Vykstant komunikacijai nekalbinės priemonės paprastai vartojamos nesąmoningai, bet jos labai prisideda prie žmonių tarpusavio supratimo, padeda adresantui tiksliau ir ekspresyviau išreikšti tai, kas užkoduota žodžių leksinėse reikšmėse bei jų gramatinėse formose – ilokucinę galią, o adresatui suprasti, ko iš jo tikimasi ir norima. Nežodinė kalba gali būti vartojama ir kartu su ištariamu ilokuciniu aktu. Tokie direktyvai yra stipresnės ilokucinės galios už tuos, kuriems nebūdingi ekspresyvūs nežodinės kalbos elementai.

Visi implicitiniai pasakymai priklauso nuo konteksto, tik nevienodai: bežodžiai ilokuciniai aktai – labiau, o žodiniai, išreikšti netiesiogine raiška, – mažiau. Pavyzdžiui, pasakymas *Ar galima šalia jūsų atsisėsti?* yra netiesioginis klausimas, nes jis neatlieka nei patikrinimo, nei papildomojo klausimo funkcijos – juo nei tikrinamas tam tikrų faktų tikrumas, nei siekiama papildyti turimą informaciją naujomis žiniomis. Tai leidimo prisėsti prašymas ir atliktas tokiomis aplinkybėmis reikalauja mandagaus atsakymo (pvz., *Prašom; Atleiskite, bet čia užimta* ir pan.). Informacinių judesių yra mažiau nei galimų žodžių kombinacijų, pvz., veiksmas *kilstelėti pirštą* gali ne tik perspėti, bet ir grasinti, ar šiaip gali būti atliktas nenorint nieko pasakyti. Tačiau norint pasiekti ilokucinį tikslą vartojant tik kūno kalbą, ilokucinis aktas turi būti itin konvencionalus.

Apibendrinant direktyvams, kaip ilokucinių aktų rūšiai, būdingus požymius galima daryti kelias išvadas. Visiems direktyvams būdinga ilokucine galia realizuojama poveikio – apeliacinė – funkcija. Todėl su šiais ilokuciniais aktais, jų sėkmingumu itin susijęs socialinis aspektas – kokius vaidmenis atlieka adresantas ir adresatas ir kokie jų tarpusavio santykiai, galimos sąveikos. Taigi direktyvai nėra vien tik kalbinė veikla, drauge tai ir socialinė veikla, leidžianti reguliuoti visuomenės narių tarpusavio santykius.

Gauta 2006 04 20
Parengta 2006 05 05

Literatūra

- Анашкина И. А. Просодические средства установления контакта в симметрических и асимметрических ситуациях общения. *Прагматическая функция просодии*. Москва, 1987. С. 133–153
- Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. XVII. Отв. ред. Городецкий Б. Ю. Москва: Прогресс, 1986. С. 22–129
- Balkevičius J. *Lietuvių kalbos predikacinių konstrukcijų sintaksė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Cutting J. *Pragmatics and Discourse*. New York: Routledge, 2003.
- Dumbliauskas V. *Sociologija*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1999.
- Elster J. *Socialinių mokslų elementai*. Vilnius: Vaga, 2000.
- Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения. *Новое в зарубежной лингвистике*. XVII. Отв. ред. Городецкий Б. Ю. Москва: Прогресс, 1986. С. 276–332.
- Grice P. Implicature. *Syntax and Semantics*. London: Academic Press, 1975. Vol. 3. P. 42–59.
- Karaliūnas S. *Kalba ir visuomenė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1997.

- Newen A., von Savigny E. *Įvadas į analitinę filosofiją*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике*. XVII. Отв. ред. Городецкий Б. Ю. Москва: Прогресс, 1986. С. 170–195.
- Wierzbicka, 1996 – Вежбицка А. *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари, 1996

Trumpiniai

- D. – Dokumentai.
- L. – Reklaminiai lankstinukai.
- Int. – Tekstai iš interneto svetainių.
- V. – Viešieji užrašai.
- J. G. – Juozas Grušas. *Raštai*. Vilnius, 1980. T. 1.
- M. K. – Marius Katiliškis. *Išėjusiems negrįžti*. Chicago, 1958.
- P. V. – Petras Vaičiūnas. *Dramos*. Vilnius, 1956
- K. S. – Kazys Saja. *Raštai*. Vilnius, 1990. T. 1.
- A. P. – Aidas Pelenis. *Keturiolika „restitucijos“ dienų*. Vilnius, 1998.
- V. R. – Vytautas Rimkevičius. *Studentai*: Vilnius, 1975.

Eglė Gudavičienė

DIRECTIVES AS A KIND TYPE OF ILLOCUTIONARY ACTS

Summary

Directives as a kind of illocutionary acts realize the illocutionary force achieved in uttering words when the speaker expresses his wish to the recipient to do X. The speaker's behavioral strategy to achieve the result depends on social context elements (place, time, social and psychological factors). It is very important for the speaker to identify his own and the recipient's social roles before using an utterance. If the speaker has a higher social status, he can choose which illocutionary act to use. The success of an illocutionary act also depends on the etiquette that governs the expectations of social behavior, the conventional norm. So the participants of a communication show how they estimate each other. It is especially obvious at the language level by expressing specifically the elements of language – sometimes directly, sometimes indirectly. As the formal structure of each illocutionary act is very different, the speaker has the right to choose what form to use; in this paper, only general syntactical, morphological and lexical instruments are established. Illocutionary force can be coded in the syntactic structure. All sentences stimulate, induce the recipient to do something, usually they are imperative sentences. In the morphological structure, basic sentence elements and their specific forms express a different degree of illocutionary force. Finally, at the lexical level the speaker chooses those lexical elements which help to achieve the purpose. Illocutionary acts are often used together with nonverbal elements. Such directives are stronger in illocutionary force than illocutionary acts without overt nonverbal language.